

He Arotake Pōtitanga Motuhake
Independent Electoral Review

Final Report

**Our recommendations for a fairer, clearer,
and more accessible electoral system**

November 2023

This report may be cited as: Independent Electoral Review, 2023. *Final Report: Our Recommendations for a Fairer, Clearer, and More Accessible Electoral System*. Wellington: New Zealand.

ISBN 978-0-473-69963-5 (Print)

ISBN 978-0-473-69964-2 (Online)

This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International licence. You are free to copy, distribute, and adapt the work, provided you attribute the work to the Independent Electoral Review, provide a link to the [license](#), and indicate if changes were made.

Whakarāpopototanga Matua

Takenga

- 1. I whakatūria mātou hei pae motuhake i te Mei 2022 e te Minita o te Tāhū o te Ture ki te arotake i te pūnaha pōti o Aotearoa. Ka kapi i ā mātou Tūtohu Mahi ngā mahi pōti katoa ka kawea e mātou.¹**
- 2. I motuhake tā mātou aro ki ā mātou mahi, me te wātea hoki o te hinengaro. Mā te ū ki tētahi tikanga mātāpono, i whai whakaaro mātou ki te tikanga pai rawa o te whakatutuki i ngā whāinga i whakaritea mā mātou. I uru ki ēnei whāinga, me pēhea te whakapai ake i te tōkeketanga, te haepapatanga, te māramatanga, te whakakanohitanga me te whaihuatanga o tō tātou pūnaha pōti, ā, me te whakamana hoki i te Tiriti o Waitangi / the Treaty of Waitangi (te Tiriti / Treaty).**
- 3. I te roanga o te 2022 me te 2023 i tūtaki mātou ki ngā tūmomo tāngata maha o Aotearoa, ā, neke atu i te 7,500 ngā tāpaetanga tuhi i tae ki a mātou i ngā wā o ngā whiriwhiri kōrero e rua. E tino mihi ana mātou ki te hunga i whai wāhi ki te tuku mai o rātou whakaaro. I te taha o ēnei tāpaetanga, i whakahaeretia hoki he rangahau, i tirohia e mātou ngā take rangahau me ngā wheako o tāwāhi, ā, i whai whakaarotia ngā pūrongo me ngā tūtohu o mua, tae atu ki ērā nā Te Kaitiaki Take Kōwhiri, te Komiti Whiriwhiri Tika a te pāremata, me te Kōmihana Roera 1986 i titiro ki te Pūnaha Pōti.**
- 4. Kua whai whakaarotia e mātou ēnei mātāpuna kōrero katoa i te wā o te whanaketanga o ā mātou tirohanga. I te Hune 2023, i tukuna e mātou he pūrongo taupoto me ā mātou tūtohu hukihuki. I muri i te whai whakaaro ki ngā whakahoki kōrero mō te pūrongo, i panonitia e mātou ētahi wāhanga o ngā tūtohu o tā mātou pūrongo hukihuki.**
- 5. Tēnei te whakaatu nei i tā mātou pūrongo whakamutunga ki te Minita o te Tāhū o te Ture.**

¹ Kitea ai ā mātou Tūtohu mahi ki te Āpitianga 2. Ko ngā take kei waho i te hōkaitanga o tēnei arotake, ko te pōti tuihono, ngā take arokē ki te pūnaha pōti Whirirua, te puritanga o ngā rohe pōti Māori, ngā pōtitanga kaunihera me ngā take turepapa whānui, arā, mehemea ka whakatūria e tātou he Whare o Runga.

Wāhanga 1: Te Tūāpapa

Te horopaki ā-turepapa, ā-mōtika tangata o te ture pōti

6. Ka tīmata mā te whakatakoto i ngā whakaritenga ā-turepapa whānui me ngā takohanga mōtika tangata ā-ao, ā-motu, e uru nei tō tātou ture pōti. Nā tēnei horopaki i whai mōhio ai tō mātou aronga ki te arotake me ā mātou tūtohu.
7. Ko tā ngā whakaritenga turepapa o Aotearoa he whakarato hihiratanga mā tētahi peka kāwanatanga ki tētahi atu peka. I raro i nga whakaritenga turepapa o Aotearoa, me noho ngā mema o te mana whakahaere hei mema pāremata. Nā tēnei herenga i tuku i te awenga mana nui ki te peka mana whakahaere, i runga ake o ngā mhai a te peka pāremata.
8. Kua whakamanahia e Aotearoa ētahi tiriti ā-ao tauhere e tiaki ana i ngā mōtika tangata, raraupori, tōrangapū, tokoiti hoki, ā, he herenga hoki ki ētahi whakapuakitanga ā-ao. He nui te aro o tō tātou kāwanatanga ki ēnei takohanga, tatū noa ki ngā hoa rangapū ā-ao hoki. Ko ēnei whakaaetanga, me ngā ture mōtika tangata ā-motu kei roto i te Ture Tika Tangata 1993 me te Ture New Zealand Bill of Rights 1990 hoki, ngā mea e tāmau ana i ō tātou ture pōti.

Te hoahoa whānui o te ture pōti

9. Me āta tuhi anō te Electoral Act 1993 ki te whakahou i tōna reo, hanganga me ngā kōrero kia mārama ake ai, kia ngāwari ake hoki te whakatinana me te whakahou. I te hekenga o te wā, kua tuatini ake te Ture Pōti, ā, kua uaua kē atu. Ka tautohu *me pēhea* te mahi i ngā mahi (pēnei i te whakamahi i te ratonga pōhi), kua ko te whakatakoto he aha ngā mahi, ā, me te kounga, nā reira he uaua ki te auaha. He tawhito te reo o te Ture Pōti i ētahi wāhanga, pēnei i ngā wāhanga e kōrero ana mō te hauora hinengaro me ngā tāngata whaikaha. Mā te tuhi anō i te ture, ka whai arawātea ki te whakahou i te Ture Pōti mō te rautau 21.
10. Ko tētahi wāhanga hira o te ture pōti i Aotearoa ko ngā wāhanga utoka. Ka taea anake te whakarerekē mā tētahi pōtitanga tokomaha i roto i tētahi tāpaetanga pōti tūmatanui, mā te pōtitanga 75 ōrau rānei i rō pāremata. Ko tēnei paearu whakahoutanga nui, i poua i runga i te whakaaro, ko ngā panoni ki ngā āhukatanga whakapū o te ture pōti me rapu tautoko tūmatanui, ā-tōrangapū ahuhānui hoki.
11. I kitea e mātou ētahi āhukatanga hārakiraki me ētahi āputa puta noa i ngā wāhanga whakapū. E tūtohu ana mātou kia nui ake ngā wāhanga hei whakapūtanga, tae atu ki te pae pōti ā-rōpū, ngā rohe pōti Māori, te mōtika ki te pōti me te tū hei kaitono, ā, me te motuhaketanga o Te Kaitiaki Take Kōwhiri.

Te hāpai i Te Tiriti o Waitangi

12. Nō te Karauna te haepapa ki te hāpai i ana takohanga i raro i Te Tiriti, me te pānga ki tō tātou mōtika manapori taketake: te mōtika ki te pōti, me te whakataetae herekore, tōkeke me ngā pōtitanga auau. Me whakatau te Karauna i ngā takahitanga o mua, me tiaki hoki i ngā mōtika pōti a te Māori, me te whakarato i ngā arawātea tautika ki te Māori e uru ai rātou ki ngā pōtitanga. Nā ngā takahitanga ā-nahanaha a te Karauna i ngā hia tau, kua hua ake ētahi pāpānga iti ake o te whai wāhi a ngā kaipōti Māori. Me pai ake ngā mahi a te Karauna.
13. E tūtohu ana mātou kia horipū te here a te Ture Pōti i ngā kaiwhakatau take (tae atu ki Te Kaitiaki Take Kōwhiri) ki te whakamana i te Tiriti me ōna mātāpono i te wā e whakatinana ana i ngā mahi me ngā mana katoa i raro i te Ture. Me noho tēnei herenga hei whāinga horipū ā-ture a te Kaitiaki. Mā te takohanga ā-ture e whakarite kia marama te whai mana a te Kaitiaki ki te kawē i āna mahi torotoro i ngā kaipōti me ngā kaitono Māori. E pūahoaho ake ai tēnei mahi, me here i te Kaitiaki ki te whakaputa i tētahi kaupapahere me tētahi rautaki Tiriti. E tūtohu ana mātou kia mahitahi te Kaitiaki me te Māori ki te whakarite i te mana whakahaere Māori i runga i ngā raraunga pōti Māori, ā, kia utua rātou e te kāwanatanga ki te mahi i tēnei mahi.

Wāhanga 2: Te pūnaha pōti

Te whakapai ake i te MMP

14. E whakaaro ana mātou me tōkeke ake te tohanga o ngā tūru pāremata i roto i ngā pōtitanga. He pūhera kotahi te āhua o ngā panoni e tūtohua ana e mātou ki te Pōti Whirirua (MMP).
15. Ko te pae o te pōti ā-rōpū o te wā nei o te rima ōrau, he teitei rawa. E tūtohu ana mātou kia whakaheke ki te 3.5 ōrau. Mā te whakaheke i te pae ka whānui ake te whakakanohitanga, mā te whakangāwari ake i te ara ki ngā rōpū hou ki te whakauru ake ki te pāremata, ā, me te tuku āheinga tonu ki te hanga i ngā pāremata tūwhena me ngā kāwanatanga whaihua.
16. E tūtohu ana mātou i te whakakorenga o te pae tūru kotahi (e kīia ana ako te "whakaratonga coat-tail"), mēnā ka heke te pae pōti ā-rōpū ki te 3.5 ōrau. I tēnei wā, ki te whiwhi rohe pōti tētahi rōpū, ka āhei ia ki tana tohanga tūru rārangi, i runga anō i te pōti ā-rōpū i riro i a ia, ahakoa kāore i eke ki te pae o te pōti ā-rōpū. Ki ō mātou whakaaro, he tōkeke-kore tēnei i te mea ka nui ake te reo o ngā kaipōti kei ētahi rohe pōti i ngā kaipōti i ētahi atu rohe pōti, ko ēhea ngā rōpū ka whakakanohitia i rō whare pāremata.
17. Ka kitea tēnei mea te tūru tāwē, ina whiwhi tētahi rōpū i ngā tūru rohe pōti, nui atu i te tohanga i raro i te pōti ā-rōpū. Ina pēnei, ka puritia e te rōpū āna tūru rohe pōti katoa, engari ka piki te tapeke o ngā tūru rārangi ka tohaina ki ētahi atu rōpū, kia

tae rā anō ki te pōtitanga hou. Mā tēnei ka mau tonu te ōwehenga tika o ngā tohanga tūru i runga anō i te nui o te pōti ā-motu. Ina tangohia te pae o te tūru rohe pōti kotahi, tērā pea ka piki kē te maha o ngā tūru tāwē. Nā tērā, ina tangohia te pae, e tūtohu ana mātou kia tangohia hoki ēnei tūru tāpiri mā ētahi atu rōpū. Me iti ake ngā tūru rārangi ka tohaina.

18. E tūtohu ana mātou kia whakatikahia te ōwehenga o ngā tūru rohe pōti ki ngā tūru rārangi ki te 60:40, kia rawaka ngā tūru, e mau tonu ai te pānga riterite o te pāremata me te whakakanohitanga o ngā hapori kanorau. Ko te pānga o tēnei panonitanga, ka āta piki haere te nui o te pāremata i runga anō i ngā panoni ki tō tātou taupori.
19. Āpiti atu, me noho kehe te tokomaha o ngā tūru hei karo i ngā pāremata tārewa, arā, ko te wā tērā tē taea e tētahi rōpū, haumitanga rōpū rānei te hanga kāwanatanga.

Te roa o te wā pāremata me te wā o te pōtitanga

20. E toru tau te wā mōrahi o ngā pāremata. I rongo mātou i ngā tohe e whakaae ana, e whakahē ana hoki i te panonitanga o te wā pāremata, otirā ka taea anake mā te pōtitanga 75 ōrau i rō pāremata, mā tētahi tāpaetanga pōti tūmatanui tokomaha rānei. Ki ō mātou whakaaro, mā ngā kaipōti kē tēnei e whakatau. Kua 33 tau mai i te tāpaetanga pōti whakamutunga e pātai ana mēnā me whakaroa te wā pāremata. Kua tae ki te wā kia whakahaeretia anō he tāpaetanga pōti, kino otirā me taunaki ki tētahi whakatairanga motuhake mō ngā painga me ngā kino o te wā roa ake.
21. I tēnei wā, ka taea e te pirimia te karanga i tētahi pōtitanga whānui kia tū i roto i te toru tau o te wā pāremata. I ngā tau tata, he nui te wā pānui a te pirimia i te rā pōti - otirā pānuitia ai e ia te rā pōti i te pane tonu o te tau pōti. Ko te āhua nei e pai ana te haere o tēnei tikanga, te whakataurite i te hiahia kia raungāwari me te tūturutanga, nā reira ko tā mātou tūtohu kia kua tēnei e panonitia.

Ngā tūranga wātea i te pāremata

22. Ki ō mātou whakaaro, he whaitake tonu te pūtake o te whakawātea a te Mema Pāremata (MP) i tana tūru. Engari, e tūtohu ana mātou kia panonitia te taenga-kore me te kore tamōtanga mai i te wā katoa o te pāremata ki te toru marama, ā, kia tangohia hoki te wāhanga o te āheinga-kore ā-hinengaro i te mea he tawhito, ā, he koretake.
23. E tūtohu ana mātou kia whakakorehia ngā ture "peke-rōpū". I tēnei wā, ka whakakorehia te tūru o te MP ki te wehe ia, ki te panaia rānei i tana rōpū. I rongo mātou i ngā kōrero a ētahi kaitāpae e kī ana, e whakaata ana tēnei i te whaitake nui o ngā rōpū i raro i te MMP, me te papanga o ngā MP ki ō rātou rōpū me ngā kaipōti i tautoko i a rātou. Engari, ki ō mātou whakaaro, kei ngā MP tonu te mana ki te whakaatu herekore, me te huihuinga herekore, ā, me āhei ia ki te whakaputa

whakaaro rerekē ki ō tōna rōpū. Ka tiakina aua mōtika mā te whakakore i aua ture, ā, ka noho pea hei hihiratanga whaitake i ngā rōpū tōrangapū.

24. I tohe ētahi kaitāpae he nui rawa te utu o ngā pōtitanga whakakapi, ā, he koretake hoki. Ki ō mātou whakaaro, he tūranga ā-manapori hira tō ēnei pōtitanga, arā, he whakarite kia whai reo ai ngā rohe pōti, nā reira me pupuri tonu.

Wāhanga 3: Ngā kaipōti

25. Ko ngā ture e pā ana ki te hunga e āhei ana ki te pōti me te tikanga pōti, me te tikanga whakahaere i te pōti, ka noho hei kaupapa taketake ki tō tātou pūnaha pōti me te manapori. Kua aro mātou ki te wete i ngā here kia tomopai ake te mahi pōti, me te whakapai ake i te whai wāhitanga o ngā kaipōti.

Te māraurau kaipōti

26. He mōtika taketake te mōtika o ngā kirirarau ki te pōti, otirā e whakamanatia ana, e tiakina ana hoki e ngā ture o te ao, o te motu hoki. Mehemea he here kei runga i te mōtika nei, me whaitake, me parahau.
27. E tūtohu ana mātou kia whakaheke te taipakeke pōti ki te 16 tau. Nō muri i te tiroiro i ngā taunakitanga, e manawanui ana mātou e mātau ana te hunga 16 tau te pakeke ki te whakatau take i runga i te mōhio, pērā ki te hunga 18 tau te pakeke. Mā te whakaheke i te taipakeke pōti e tautoko i te whai wāhitanga, e ai ki ngā rangahau hou kei ētahi atu whenua o te ao.
28. E tūtohu ana mātou kia whakatōroatia te wā e āhei ai ngā kirirarau o Aotearoa te noho ki tāwāhi, me te kore e ngaro o te mōtika ki te pōti, otirā he toru tau i te wā nei. He nui noa atu ngā huarahi e taea ai e te tangata te noho tūhonohono ki a Aotearoa i te wā kei tāwāhi rātou. Ki ō mātou whakaaro, ka noho whirinaki tonu ngā kirirarau kei tāwāhi, otirā ka whai pānga tonu i ngā kaupapahere a te kāwanatanga i waho ake o te huringa pōtitanga kotahi. E tūtohu ana mātou kia whakatōroatia te wā ki te rua huringa pōtitanga.
29. Ko ngā kainoho kei Aotearoa kua whai mōtika ki te noho ki konei mō ake tonu, ka āhei ki te pōti i muri o te kotahi tau. Ka tīmata te herenga wā i te wā ka tīmata te tangata ki te noho i konei, ahakoa he kōkota taupua, kainoho rānei i taua wā. I rongo mātou i ngā whakaaro o ngā kaitāpae, i te rangirua rātou ki ngā ture o te wā nei, me ngā tūtohu taupoto, nā reira e whai ana mātou ki te whakangāwari i ēnei i roto i te pūrongo whakamutunga.
30. E tūtohu ana mātou kia whakatōroatia te wā me noho ngā kainoho ki Aotearoa, mō ngā take ā-pōti (arā, te noho mō ake tonu o te hunga ehara i te kirirarau ki tēnei motu) i mua o te āhei ki te pōti, mai i te kotahi tau, ki te huringa pōti katoa. Ki ō mātou whakaaro, he poto rawa te angawā o te wā nei, ā, ka puta he tūraru. Ko te panoni e tūtohu ana mātou, kia kite, kia wheako te tangata i te tuatahi, i tētahi pōtitanga i mua o te whai wāhi ake. Ko te herenga wā, ka tīmata tonu mai i te wā

ka noho tuatahi te tangata ki tēnei motu. Me noho tonu ki te 12 marama te roa o te wā, mō ngā take ā-pōti, e āhei ai ngā kainoho ki te noho ki tāwāhi, me te mau tonu ki te mōtika pōti.

31. Ki ō mātou whakaaro, me whai mōtika ngā mauhere katoa ki te pōti. I tēnei wā, kāore te hunga kua mauheretia mō te toru tau, neke atu rānei, e āhei ki te pōti. Ina titiro tātou ki te āhua taketake o te mōtika ki te pōti, kāore i te tika kia noho te manapōti-kore hei wāhanga o te hāmene a te tangata.

Te whakauru ki te pōti

32. I tēnei wā, he whakature te whakauru ki te pōti, engari anō te tuku i tō pōti. Kāore mātou e tūtohu kia panonihia ēnei ture i te mea, e pai ana te haere.
33. I te tīmatatanga o tēnei tau, i panonihia e te pāremata te kōwhiringa pōti Māori, e whai kōwhiringa ai te uri Māori ki te whakauru ki te rārangi whānui, te rārangi Māori rānei. Ināianei, ka taea e ngā kaipōti Māori te whakawhiti rārangi i te nuinga o te wā, hāunga i te toru marama i mua o te pōtitanga whānui, ā-rohe rānei, i te wāteatanga rānei o tētahi tūru i mua o te pōtitanga whakakapi. Ahakoa ka āwhina tēnei panoni ki te whakatau i tētahi taku mauroa mā ngā kaipōti Māori, ki ō mātou whakaaro kāore i rawaka, inakoa tērā ngā taunakitanga o ngā kaipōti e hiahia ana ki te whakawhiti rārangi i ngā marama e toru i mua o te pōtitanga whānui 2023.
34. E tūtohu ana mātou me āhei ngā kaipōti Māori ki te whakawhiti rārangi i ngā wā katoa, tatū noa ki te rā pōti tonu o ngā pōtitanga whānui, ā-rohe hoki, engari ka ū tonu ki te whakawāteatanga mō ngā pōtitanga whakakapi. Ko te wā i mua tata i te pōtitanga te wā ka whai whakaaro pea te tangata ki te rārangi e tika ana mōna, nā, tērā pea ka aukatia rātou e te ture o te wā nei mai i te whakatinana i taua kōwhiringa i te wā e whakauru ana rātou ki ngā pōtitanga. E nui ai te whaihua o tēnei, me kīnaki ki ngā mōhiohio me ngā whiriwhiri kōrero pai ake te raungāwaritanga o te whakatinana i te kōwhiringa pōti Māori.
35. I tēnei wā, kāore ngā uri Māori e āhei ki te noho i runga i ngā rārangi rerekē mō ngā pōtitanga ā-rohe me te pōtitanga whānui i te wā kotahi. Nā te whanaketanga o ngā wāri Māori i ngā kaunihera puta noa i te motu, i tino whai pānga ai tēnei kōwhiringa ki ngā kaipōti Māori. E tūtohu ana mātou kia tangohia tēnei tauārai ā-whakahaere, e āhei ai ngā tāngata ki te noho ki ngā rārangi rerekē i te wā kotahi.
36. Nā te hekenga o ngā ratonga pōhi me te tipuranga o ngā ratonga whakauru matihiko, kua pupū ake ētahi pātai kaupapahere whaitake mō te āhua o te whakaū i te kāinga noho o te tangata. Ahakoa e tino hāngai ana tēnei ki ngā pōtitanga, ki ō mātou whakaaro, me whai whakaaro te kāwanatanga whānui ki tēnei take. E tūtohu ana mātou i tētahi tikanga aronga kāwanatanga-katoa, hei akiaki i te whakaurunga, hei tauira, i te wā e whakauru ana te tangata ki ētahi atu ratonga kāwanatanga.

Te pōti i roto i ngā pōtitanga

37. Ka whakaputa tūtohu mātou e whakaata ana i ngā panonitanga o ngā whanonga kaipōti, te whakangāwari i te āheinga ki te pōti, me te whakapai ake i te manawaroatanga o te pūnaha pōti.
38. He nui ake te hunga ka pōti i mua o te rā pōti, arā, te pōti tōmua, tēnā i te hunga ka pōti i te rā pōti. Engari, he iti noa ngā wāhanga i roto i te ture mō te pōti tōmua, ā, he nui ake ngā here o ngā ture whakahaere i ngā whakatairanga pōti i te rā pōti tēnā i te wā o ngā pōtitanga tōmua.
39. Ki ō mātou whakaaro, me reretahi ake ngā ture mō te pōti tōmua me te pōti i te rā pōti. Me whakatau he wā mōkito o te 12 rā mō ngā pōtitanga tōmua ā-tinana. E tūtohu ana mātou kia panonihia ngā herenga rā pōti o te whakatairanga pōti, kia rite ki ngā ture pōti tōmua, kia kore tētahi huinga ture e whai pānga ki taua wā katoa.
40. Ko ētahi atu tūtohu e aro ana ki te tomopai o ngā wāhi pōti. I rongō mātou i ngā kōrero a ngā kaitāpae, ko te āheinga tautika ki ngā wāhi pōti tētahi take matua o te whakarite i te whakaurunga, na reira e tūtohu ana mātou kia whakatauhia e te ture pōti ētahi paerewa ā-mātāpono nei, mō ngā wāhi pōti, hei whakarite kia wātea whānui, ā, kia tomopai hoki. Ko te tuku pōti motuhake tētahi huarahi e āhei ai te tangata ki te pōti mēnā kāore ia e kaha ki te tae ā-tinana atu. Nā te hekenga haere o ngā ratonga pōhi, me whiriwhiri tonu ētahi tikanga pōti hei whakakapi i te pōti mā te pōhi, hei whakarite i te āheinga mā te hunga e hiahia tonu ana i tēnei momo tikanga. E tūtohu ana mātou kia panonohia te tukanga o te tuku pepa pōti hei whakatau i ngā tauārai, mō ētahi o ngā hapori.
41. Kua tino mārāma tātou ki te tūponotanga o ngā aituā taiao, ngā urutā, ētahi atu āhuatanga ohorere rānei ka whakararu pea i te pōtitanga. Kei roto i ngā ture ohotata o te wā nei ngā whakaritenga ki te whakatārewa i te pōtitanga, ki te whakahaere rānei i tētahi atu tukanga pōti. Engari, kāore he wāhanga i roto e pā ana ki ngā āhuatanga i te wā kua mutu kē te pāremata mō te tau, i muri rānei i te toru tau hei kāwanatanga, ā, e kore pea e tika kia whakahaeretia he pōtitanga wawe. E tūtohu ana mātou kia whakahoutia ēnei wāhanga o te ture kia uru ake he mana hou ki te whakakore i te tohutohu kia tū he pōtitanga whānui ina pā he aituā nui.

Te tatau i ngā pōti me te tuku i ngā hua

42. E pai ana te haere o ngā tukanga hira o te tatau i ngā pōti me te tuku i ngā hua.
43. E tūtohu ana mātou kia whakaaetia te whakahaere ā-matihiko i te tatau tuatahi, otirā ka whakahaeretia tēnei i te pō pōti, i mua o te tatau ōkawa. Mā tēnei huringa ka āhei Te Kaitiaki Take Kōwhiri ki te tīmata i ngā mahi paetawhiti o te hihira rārangi matihiko, arā, ka hihiratia ā-matihikotia ngā kaipōti i te rārangi. Mā te hihira ā-matihiko i te rārangi ka ngāwari ake te tuku pōti me te āwhina ki te whakaiti i ngā utu whakahaere i ngā pōti motuhake. Mā tēnei e āhei ai te tangata

kei waho i te rohe pōti e noho rēhita nei ia, ki te tuku i tētahi pōti noa, hāunga te pōti motuhake. I tutuki pai te whakamahi hangarau matawai matihiko hei kaute i ngā pōti i ngā pōtitake o mua.

44. E tūtohu ana mātou ki te whakarite i tētahi herenga ā-ture kia wawe te tukuna o ngā hua hukihuki hei whakaōkawa, ā, hei whakapakari i ngā tikanga whakahaere mō te anamata.

Te whakapai ake i te whai wāhi a ngā kaipōti

45. He whakapū te whai wāhi a ngā kaipōti ki te pakaritanga o te manapori. Ka nui ake te tūpono pōti a te tangata ki te mārara rātou he aha te hiranga o te mahi pōti i roto i te pūnaha manapori. He tūrangā nui tō Te Kaitiaki Take Kōwhiri ki te whakapai ake i te whai wāhi a ngā kaipōti me te whakaako i te tangata he aha te pūnaha pōti, ā, e tautoko ana mātou i ēnei mahi.
46. E tūtohu ana mātou kia whakawhanaketia he tauira tuku pūtea hei tautoko i ngā kaupapa ā-hapori mō te mātauranga raraupori me te kirirarau me te whai wāhi a ngā kaipōti. Ko ngā hapori ngā mea mōhio ki te toro atu ki te iwi, engari kāore pea i tino whai rauemi. Kua rerekē ō mātou whakaaro ināianei, otirā me whakahaere tēnei pūtea e Te Kaitiaki Take Kōwhiri, kua e tētahi tari kāwanatanga. Nā te motuhake o te Kaitiaki Take Kōwhiri me te tapatahi ā-tōrangapū, me te tāpiritanga o ētahi tikanga whakamaru hāngai, ka taea te āta whakahaere i te pūtea kia kaua e tūkinohia e tētahi rōpū kotahi.
47. Mā mātou e whakatakoto he aha ngā tauārai o te whai wāhitanga kei mua i te aroaro o ngā hapori, ā, me ngā mahi hei wewete i ēnei. E tūtohu ana mātou i ētahi panonitanga hei urupare ki ngā tauārai o te wā nei, pēnei i te tuku mōhiohio motuhake ki ngā hapori mō te whakamahi i ngā ingoa mariu i te wā e whakauru ana me te pōti, me te akiaki i te tangata kei te rārangi tānga-kore ki te tuku pōti noa, kia ngāwari ake ai mā te hunga e āwangawanga ana ki te taha haumarū.

Wāhanga 4: Ngā rōpū tōrangapū me ngā kaitono

Te tū i roto i te pōtitanga

Ngā waeture rōpū tōrangapū

48. He tūrangā nui tō ngā rōpū tōrangapū i roto i tō tātou pūnaha pōti. Me whakamatua nā te mea ka whakatinana rātou i te mana tūmatanui nui ki te kōwhiri me te whakatairanga kaitono i ngā pōtitanga, ā, ka āhei (mēnā kua rēhita) ki ētahi pūtea kāwanatanga. Engari, me āhei hoki ngā rōpū ki te whakahaere anō i a rātou, te whakatau kaupapahere, te whiriwhiri kaitono, me te whakataetae i roto i ngā pōtitanga i runga anō i ngā tikanga e whakaata ana i ngā rerekētanga o te nui o ngā rōpū, te iho me ngā tikanga whakahaere. Ka whakataurite ā mātou tūtohu i ēnei whai whakaarotanga e rua.

49. Ki ō mātou whakaaro, kei te pai noa iho te nuinga o ngā ture o te wā nei, ahakoa e tūtohu ana mātou kia whakapakaritia ēnei hei hiki i te pūataatanga me te manawanui o te iwi whānui. Ka whakapakaritia te herenga o te wā nei o ngā mema e whai wāhi ana ki te kōwhiri i ngā kaitono rohe pōti me ngā kaitono rārangi, mā te tuku i te āheinga ki Te Kaitiaki Take Kōwhiri ki te whakakore i te rēhitatanga o tētahi rōpū ki te aukati ōna ture i tēnei mahi.
50. E tūtohu ana mātou kia whai mana Te Kaitiaki Take Kōwhiri ki te tātari i te herenga mō ngā rōpū tōrangapū rēhita, kia 500 ngā mema whai utu kua whakauru atu ki te pōti, mēnā e whakaaro ana ia kāore te rōpū i te ū ki tēnei here. Kei te tūtohu hoki mātou kia tōmuatia te rā kati e rēhita ai tētahi rōpū tōrangapū, ki te wā ka tīmata te wā waeture (arā, e toru marama i mua o te rā pōti).
51. E tūtohu ana mātou kia whakakorehia te tōrōkiri o te ture e kī ana ka taea e te rōpū rēhita-kore te karo i ngā herenga whāki, mā te noho hei rōpū tāpiri ki tētahi rōpū kua rēhitatia.

Ngā kaitono

52. Ko ngā kirirarau katoa kua rēhita hei kaipōti, ka āhei ki te tū hei kaitono. Ki ō mātou whakaaro, kei te tika tonu tēnei. Kāore i kitea e mātou tētahi take kia whakarērea tēnei whakahāngaitanga i waenga i te māraurau kaipōti me te kaitono i roto i ngā ture i arotakea e mātou. I whakatau mātou, ina whakaaetia ā mātou tūtohu ki te whakawhānui i te māraurau ā-kaipōti, kāti, me āhei hoki aua rōpū māraurau hou te tū hei kaitono. Arā, te hunga 16 me te 17 tau, ngā mauhere, ngā kirirarau kei tāwāhi kua ngaro i Aotearoa, engari kua e neke atu i te rua huringa pōtitanga. Ka tautoko te whakawhānui i te māraurau kaitono i te whakakanohitanga, ā, tatū noa ki te hunga ka pōtihia e ngā kaipōti.
53. I rongō mātou i ngā kōrero a ētahi kaitāpae, me whakataetae anake ngā kaitono rohe pōti mō ngā tūru i ngā rohe e noho ana rātou, ā, me te hiahia hoki kia aukatia te āhei o te kaitono ā-tūru, ā-rārangi hoki (arā te whakataetae mō tētahi tūru me te noho ki te rārangi i te wā kotahi). Ki ō mātou whakaaro, ka whakahāwea ēnei marohitanga i te āhei o ngā rōpū ki te whakatū kaitono pakari ki ngā rohe pōti katoa, nā reira kāore e tūtohua ana e mātou.

Te pūtea ā-tōrangapū

54. He kaupapa taketake nui te rapu pūtea me ngā rauemi ki te whakaurunga o ngā rōpū me ngā kaitono ki te pūnaha pōti. Arā atu ngā mahi ka whakapaua e ngā rōpū me ngā kaitono te pūtea me ngā rauemi, tae atu ki te hanga kaupapahere, te whakawhiti kōrero ki te iwi me te kōkirikiri. Ko te tuku koha me te pūtea taurewa tētahi whakaaturanga ā-tōrangapū, otirā he whakaurunga pōti hoki, te tuku i te āheinga ki te tangata ki te tautoko i ngā rōpū me ngā kaitono e hiahia ana rātou. E tiakina ana tēnei mōtika e te New Zealand Bill of Rights Act 1990.
55. Engari tērā ētahi mōrearea ki te tapatahi ā-pōti me te manawanui iwi tūmatanui ki te pūnaha pōti mēnā ka taea e ētahi tāngata te whakapakepake i ngā rōpū me ngā

kaitono mā te tuku pūtea. Ka taea hoki e te aroā ki te mahi whakapakepake te whakahāwea i te pono ki ā tātou tukanga manapori.

56. Tērā pea ka heke te nui o te pūtea tūmataiti ki ngā rōpū me te piki o ngā utu ā-ture ki ngā rōpū nā runga i ā mātou tūtohu. E tūtohu ana mātou kia paku te piki o te pūtea kāwanatanga hei whakatau i ēnei pānga. Ko ngā rōpū tōrangapū te uho o tō tātou pūnaha pōti, ā, he mea nui te tautoko i a rātou i runga i ngā tikanga tōkeke ake, pūataata ake, otirā hou ake.

Te pūtea tautoko tūmataiti

57. He mātāpuna whaitake te pūtea tūmataiti ki ngā pūtea a ngā rōpū tōrangapū, engari ka hua ake hoki ngā āwangawanga a te iwi tūmatanui. E tūtohu ana mātou kia whakamāmātia, kia whakakahatia hoki ētahi o ngā wāhanga i roto i ngā ture pūtea tūmataiti hei hiki i te whakapono a te iwi mā te whakapiki i te pūataatanga.
58. Ko te nuinga o ngā rōpū me ngā kaitono ka whirinaki ki ngā koha me ngā pūtea taurewa tūmataiti hei utu i ngā mahi o ia rā, ā, me ngā kaupapa whakatairanga. I Aotearoa nei, he mōtika tō te tangata ki te tautoko i tētahi rōpū ahakoa ko wai. Ahakoa me whakarite te ture i tēnei momo whakaurunga, arā hoki ōna mōrearea o te whakarite i te mahi whakapakepake, mā te moni.
59. E tūtohu ana mātou kia taea anake e te tangata takitahi kua rēhita ki te pōti te tuku pūtea taurewa, koha rānei ki ngā rōpū, kaitono rānei. Ko te tikanga o tēnei, ka whakakorehia ngā hinonga katoa, ahakoa he tarahiti, he kamupene, he uniana, he iwi, he hapū, he rōpū manatōpū-kore hoki, mai i te tuku pūtea. Ka āhei tonu rātou ki te whai wāhi hei kaiwhakatairanga kiritoru, te koha rānei ki ngā kaiwhakatairanga kiritoru.
60. I tēnei wā, kāore he herenga ki te nui o te pūtea ka taea e te tangata te koha, te tuku rānei ki tētahi rōpū, kaitono rānei. E tūtohu ana mātou kia whakatepēngia ki te \$30,000 ki ia rōpū me āna kaitono takitahi i ia huringa pōti. Kei te tūtohu hoki mātou kia whakaitihia te nui o te pūtea ka taea te koha muna, mai i te \$1,500 ki te \$500. Mā tēnei whakahekenga ka hiki i te pūataatanga, i te wā hoki e āheitia tonu ana ngā mahi moni a ngā rōpū iti. Me whakakore te tikanga tiaki i te whākitanga koha mō ngā koha muna nunui, otirā kāore e tino whakamahia ana.
61. Arā atu anō ā mātou tūtohu hei urupare ki ngā tāpaetanga mō ngā tōrōkiri me ngā take karo. Me whakature hoki ngā kaiwhakatairanga kiritoru kua rēhitatia ki te whāki i ngā kohanga katoa kei tua o te \$30,000 mai i te tangata (ahakoa he koha kotahi, takimaha rānei) i tētahi huringa pōtitanga i whakamahia hei utu i ngā utu pōtitanga, otirā i te wā nei e herea ana hoki rātou ki te whakapuaki i ngā whakapaunga pōti. Me nui ake hoki ngā mahi aroturuki me te waihanga hāmene hou, hei uruhi i ngā herenga hou ki ngā kaiwhakatairanga kiritoru. Hei tauira, e hiahia ana ēnei panoni ki te whakaiti i te tūpono mahi muna a ngā kaituku koha me ngā rōpū tōrangapū, me te whakahāwea i ā mātou panoni e marohitia ana ki ngā pūtea tūmataiti.

62. Ko tā ētahi atu o ngā tūtohu he whakakore i ngā tūpono tōrōkiri e pā ana ki ngā utu mema me te whākitanga tuku pūtea e ngā rōpū i te wā e tono rēhita ana. Hei tāpiri ake, me uru ki te Ture Pōti tētahi hāmene karo tāke whānui, hei whakapakari i te āheinga ki te whakatinana i ngā ture pūtea ā-tōrangapū.
63. Me auau ake ngā herenga tuku pūrongo me te whāki, i mua o ngā pōtitanga. I tētahi tau pōti, e tūtohu ana mātou kia herea ngā rōpū me ngā kaitono ki te whāki i ngā koha nui (neke atu i te \$10,000 te tapeke) i te tīmatanga o te toru marama i mua i te rā pōti, ā, me te 10 rā mahi i taua wā tonu. Kua whakatōroatia e mātou tēnei angawā o te whāki, mai i te whitu rā i roto i ā mātou tūtohu kei te pūrongo taupoto, hei urupare ki ngā whakahoki kōrero i ngā rōpū mō ngā uauatanga e pā ana ki tēnei angawā. Ko te pae whāki tūmatanui o ngā koha kei ngā pānuitanga pūtea a ngā rōpū, me heke i te \$5,000 ki te \$1,000.
64. Ka whakahoutia e mātou taua whakaaro, ā, ko te tūtohu ināianei kia puritia te wāhanga nui o te whakamārama o te koha kei roto i te Ture Pōti. Engari, e marohi ana mātou kia heke te whakawāteatanga o ngā koha rawa me ngā ratonga ki te \$500. E hāngai ana tēnei ki te herenga koha muna e tūtohua ana e mātou.

Te tuku pūtea kāwanatanga

65. Hei whakataurite i te pānga o ngā tūtohu tuku pūtea tūmataiti, e tūtohu ana mātou i tētahi pikinga utu kāwanatanga ka tukua ki ngā rōpū kua rēhita.
66. Ko ngā panonitanga e tūtohua ana e mātou ki ngā pūtea tūmataiti, e whai ana ki te hiki i te pūataatanga, te whakaiti i te mōrearea o te whakapakepake, me te whakapoapoa i ngā rōpū tōrangapū ki te rapu i ngā koha iti kē. Mā ēnei panoni ka rerekē pea te nui o ngā pūtea tūmataiti ka whiwhi ngā rōpū. E tūtohu ana mātou i tētahi hanumitanga pūtea kāwanatanga hāngai, tāhapa hoki hei paremata. E āhukahuka ana mātou i te wairua totohe o ngā whakapaunga tūmatanui kāore pea e tautokona ana e ngā kaiutu tāke, engari he mahi ā-turepapa nui tā ngā rōpū ki tō tātou pūnaha.
67. Me whakauru ake he tahua ā-pōti i runga i tētahi āwhata nekeneke mā ngā rōpū e whiwhi ana i te rua ōrau o te pōti ā-rōpū. Ahakoa pea ka whai hua ngā rōpū kua uru kē ki te paremata, ka whakatauritehia tēnei e ētahi atu mahi e tūtohua ana e mātou.
68. Me utu i te \$15,000 pūtea taketake i ia tau ki ngā rōpū kua rēhitatia hei tautoko i te ūnga ki ngā takohanga ā-ture. Mā tēnei pūtea e āwhina i ngā rōpū iti ake, ina koa hei whakaea i ngā utu pūataata, whāki hoki.
69. Me wātea hoki ngā whiwhinga tāke 33 ōrau ki ngā kaituku koha mō ngā koha tōrangapū, atu ki te \$1,000 i ia tau.
70. Me hanga hoki he tahua hou – Te Pūtea Whakangāwari Kōrero ā-Tiriti / Treaty Facilitation Fund – hei tautoko i tētahi rōpū, kaitono rānei kia whai wāhi ki ngā hāpori Māori, i runga anō i ngā tikanga e tika ana ki te Māori.

71. Me whakawhānui te kaupapa me te nui o te Tahua o Te Tomokanga – Pūtea Whakatapoko Pōtitanga e āhei ai ngā rōpū ki te tono kia utua ngā utu o te whakarato rauemi ki ngā kaipōti whai hiahia tomopai, i roto i a rātou kōkirikiri.
72. He uaua te whiriwhiri he aha ngā utu ake o ā mātou kohinga tūtohu, ina koa ngā whiwhinga tāke. He āhua 4.1 miriona te pūtea kāwanatanga e whakaratoa ana mā te tohanga whakapaoho (ka kōrerotia i raro), ā, e marohi ana mātou kia tāpiritia anō tērā ki tō mātou taurira tuku pūtea. Hei tāpiri ake, ko te tahua a te Ratonga Pāremata mā te peka rōpū tōrangapū pāremata he \$52 miriona i te tau ahumoni 2023/24. I te mea ka taea te whakamahi i tēnei pūtea mō ngā mahi e tūpono whai hua ai ngā mahi pōti, e whakaaro ana mātou kia haere ētahi o ēnei pūtea ki tā mātou tahua pūtea e tūtohua ana.
73. I tēnei pūrongo whakamutunga, e tūtohu ana mātou kia whakatūria he whare pūtea tūmatanui motuhake hei whakarato i ngā utu o ngā kaupapahere a ngā rōpū rēhita ina hiahia rātou. Ka āwhina pea tēnei ki te whakautu i ngā kōrero hē, kōrero horihori hoki, me te noho hei momo pūtea kāwanatanga tāhapa ki ngā rōpū rehita katoa.

Ngā pānuitanga me ngā whakatairanga pōti

74. Ko te pānuitanga pōti he mea e akiaki ana i te tangata ki te pōti mōna, kia kaua rānei e pōti mō tētahi atu rōpū, kaitono rānei, ahakoa i whakahuahia tō rātou ingoa, ka kore rānei. E tautoko ana mātou i te aronga o te wā nei o te whakatau i ngā herenga pānuitanga iti i ngā wā katoa, arā, pēnei i te whakauru i ngā taipitopito nā wai te pānuitanga, ā, me te whakapiki i ngā herenga ka tata ana ki te pōtitanga.
75. E tūtohu ana mātou kia whai pānga noa te aukatitanga katoa o ngā pānuitanga i te rā pōti, i roto i ngā wāhi pōti, i te 10 mita rānei te tawhiti i ngā wāhi pōti, otirā koinei hoki te ture ka whai pānga ki ngā pōtitanga tōmua.

Ngā waeture pānuitanga e hāngai ana ki ngā arapāho

76. Kua tino rerekē te taiao arapāho, ko te tikanga o tēnei kua kore e hāngai ngā ture whakahaere i ngā arapāho. Me tango ngā ture motuhake e whai pānga ana ki te whakapāho i ngā pānuitanga rōpū me ngā kaitono i runga whakaata me te reo irirangi, me ngā pūtea kāwanatanga mō aua pānuitanga ka whakaratoa mā te tohanga whakapāho. Engari me wātea ngā rōpū me ngā kaitono ki te pānui i runga i te whakaata me te reo irirangi ina hiahia rātou, i raro anō i ngā tepenga whakapau pūtea kōkirikiri.
77. Ko ngā pānuitanga tuihono, tae atu ki tōna āhua ūnga (ūnga whāiti), he nuku tere, ā, he tuatini hoki, otirā kua nui te whakamahia e ngā rōpū. Ahakoa e mau tonu ana ētahi whakamarutanga, e tūtohu ana mātou kia whai whakaaro te kāwanatanga whānui mēnā ka rawaka i ēnei.

Ngā tepenga whakapau pūtea whakatairanga me ngā herenga whāki

78. Ka whai pānga ngā tepenga whakapau pūtea whakatairanga ki ngā kaiwhakauru pōti katoa i te toru marama i mua i te rā pōti.
79. E tūtohu ana mātou kia whakatauhia he tepenga whakapau tūpā mā ngā rōpū, e ōrite ana ki ngā whakapaunga a ngā rōpū nunui e rua i te pōtitanga o te 2020. Mai i reira, e tūtohu ana mātou kia whakatauhia ngā tepenga whakapau mā ngā kaitono me ngā kaiwhakatairanga kiritoru hei pānga riterite o te tepenga whakapau a ngā rōpū. Ko ā mātou tūtohu panoni ki ngā tepenga whakapau, i runga anō i ngā whakatikatika mō te pikiutu tukipū me ētahi atu āhuratanga i pupū ake mai i te 2020:
- he whakatau i te tepenga whakapau tūpā, o te \$3.5 miriona mā ngā rōpū katoa
  - he whakatau i te tepenga mā ngā kaitono ki te kotahi ōrau o te tepenga whakapau mā ngā rōpū mō ngā pōtitanga whānui, ā, ki te rua ōrau mō ngā pōtitanga whakakapi (hei aha te whakatau i te uara ā-tāra).
  - he whakatau i te tepenga mā ngā kaiwhakatairanga kiritoru ki te 10 ōrau o te tepenga ā-rōpū.
80. Kei te mōhio mātou me whakatikatika anō ā mātou marohitanga tepenga whakapau, i te wā o te whakatinanatanga kia whai wāhi ai te pānga o te pikiutu tukipū me ētahi atu āhuratanga mai i te 2020.
81. Kāore mātou i te tūtohu kia panonitia ngā herenga whāki o te wā nei, tae atu ki te tuku i ngā pānui whakapaunga i muri i te pōti.

Wāhanga 5: Ngā whakahaere ā-pōti

Te Kaitiaki Take Kōwhiri

82. Ko tā Te Kaitiaki Take Kōwhiri he whakahaere pai i ngā pōtitanga i runga anō i te ngākau tapatahi. Ka tautoko hoki me te akiaki i te tangata kia whai wāhi ki ngā pōtitanga, tae atu ki te mahi hāngai ki ngā hāpori kāore e tino whai wāhi ana ki ngā pōtitanga. Ki ō mātou whakaaro, he mea nui kia aro Te Kaitiaki ki te rapu māramatanga me te whakatau i ngā tauārai e taupā ana i ēnei hāpori. Nā reira e tūtohu ana mātou kia whakahoutia te herenga mā Te Kaitiaki e whakarite i ngā whai wāhitanga, kia herenga whakarite whai wāhitanga *tautika* kē.
83. Me whakawhānui te poari o Te Kaitiaki Take Kōwhiri mai i te toru ki te rima mema. Me whakatau mā Te Minita o Te Tāhū o te Ture tonu e whakarite kia whai pūkenga, wheako, mōhiotanga tika hoki te tōpūtanga mema o te poari ki Te Tiriti, te ao Māori me ngā tikanga Māori. Nā tēnei, e tūtohu ana mātou mā Te Minita o Te Tāhū o te Ture tonu e rapu kaitono mō te poari Kaitiaki Take Kōwhiri i ngā rōpū ā-iwi, me ngā rōpū Māori hoki.

84. Ka mahi ngātahi ā mātou tūtohu mō Te Kaitiaki Take Kōwhiri ki ā mātou tūtohu kia whakatinana ngā kaiwhakataua take i Te Tiriti, kia whai rautaki Tiriti te Kaitiaki, ā, kia whakaarotautia te whakarite i tētahi mana whakahaere Māori i ngā raraunga Māori.

Te whakauru atu ki ngā rārangi pōti

85. He tino whaitake ngā rārangi pōti tika, hou hoki, hei whakahaere i ngā pōtitanga, ā, me te tapatahi hoki o te pūnaha. I tua atu o te whai tūranga nui i roto i te pūnaha pōti, whakamahia ai ngā raraunga rārangi pōti mō ētahi atu take pēnei i te rangahau me te whakarite rārangi hunga whakawā, ā, e ngā rōpū tōrangapū ka hiahia ki te kōrero ki ngā kaipōti i mua o ngā pōtitanga. Kei runga i ngā rārangi ngā mōhiohio tautuhi whaiaro pēnei i ngā ingoa, ngā wāhi noho me ngā tūranga mahi.
86. Ko te tipu ake te hiahia ki te tiaki kaha i ngā raraunga whaiaro ināianei inarā ka taea e te hangarau te whakataurite raraunga me te rauhangā i te tangata. E whakaaro ana mātou me taikaha ake te whakahaere i ngā raraunga rārangi pōti, mā te whakahou i te Ture Pōti kia reretahi ake ki ngā herenga o te Privacy Act 2020.
87. Me mutu te tiro tiro ā-tūmatanui me te hoko i ngā rārangi pōti, tae atu ki te whakauru ake ki ngā mōhiohio mō te hunga i pōti, engari me whakaae tonu te āheinga mō ngā take whakahaere petihana pōti me ngā whakahētanga whakauru. Me wātea hoki ngā rārangi pōti o mua i muri o te 50 tau mō ngā rangahau tūmataiti.
88. Me whakaae tonu te āheinga raraunga rārangi mō ngā take rangahau e pā ana ki te tikanga ā-iwi, te hauora me te whakaurunga mahi pōti. Engari me taikaha ake te whakahaere i te āheinga me te whakamahinga raraunga, tae atu ki te tukanga whakaae taikaha ake i mua i te āheinga o ngā kairangahau ki ngā raraunga. Me tuku ki ngā kairangahau pōti tētahi momo āheinga motuhake ki ngā mōhiohio rārangi matua kua tangohia ngā tautohu mō ngā take rangahau e hāngai pū ana ki te pōti a ngā kaipōti, i runga anō i te tukanga whakaae ōrite.
89. Kua whakahoutia e mātou ō mātou whakaaro mō te āheinga ā-rōpū, ā-mema pāremata, ā-kaitono hoki ki ngā raraunga rārangi. E whakaaro ana mātou ināianei kia āhei tonu rātou ki ngā raraunga rārangi, engari mō tētahi take motuhake, pēnei i ngā whakatairanga pōti me te whakawhiti kōrero ki ngā kaipōti mō ngā take pāremata. Me taikaha ake ngā whakahaerenga o te whakamahi me te pupuri i ngā mōhiohio e ngā rōpū, ngā mema pāremata me ngā kaitono. Me mutu te āhei o ngā kaiwhakatātare ki te tiro i ngā mauhangā o ngā pōti i pōtihia i te wā o te pōtitanga, ā, me te toha i ēnei mōhiohio ki ngā rōpū tōrangapū me ngā kaitono.

Ngā arotake rohenga me te mema tangā o te Kōmihana Whakakanohi

90. Ka whakahaeretia te tukanga arotake rohenga e te Kōmihana Whakakanohi, me te whakataua i te āhua o te wehewehe i te motu ki ngā rohe pōti. E tūtohu ana mātou

kia raungāwari ake te mana ki a Tatauranga Aotearoa ki te whakamahi i ngā mātāpono raraunga ki te tātai i ngā taupori pōti, pēnei i te whakamahi i te taupori kainoho kua whakatau tatahia, kua ko te tatauranga ā-motu. Engari me whakamahi anake ētahi atu mātāpono raraunga kia whakapāhāhia ngā tukanga ki te whakarite i tā rātou pakari, tae atu ki te whakatau he aha te taupori uri Māori. E tūtohu ana mātou kia haere tonu ngā arotake rohenga i ia rima tau.

91. Hei whakapūmau i ngā rohe pōti, e tūtohu ana mātou kia whakapikihia te nui o te tawhiti atu o te rahinga o te taupori rohe pōti i te rahinga toharite (arā, te korahi rahinga taupori) mai i te rima ōrau tōrunga, tōraro rānei, ki te tekau ōrau tōrunga, tōraro rānei.
92. I tēnei wā, i te wā ka whakatau te Kōmihana Whakakanohi i ngā rohenga rohe pōti Māori. E tūtohu ana mātou me whakahau te Kōmihana kia whai whakaaro ki ngā aronga hāpori Māori i te taha o ngā aronga hāpori whānui i te wā e whakatau ana i ngā rohe pōti whānui.
93. Kei runga i te Kōmihana Whakakanohi tētahi upoko, e rua ngā mema i tohua e te pāremata (kotahi e whakakanohi ana i te kāwanatanga me te āpitihana) me ngā āpiha kāwanatanga e whā. I te wā e whakatau ana i ngā rohenga rohe pōti Māori, ka uru hoki ki te Kōmihana te tumu whakarae o Te Puni Kōkiri, me tētahi tokorua uri Māori (e whakakanohi ana i te kāwanatanga me te āpitihana). E tūtohu ana mātou kia whakaurua hoki ēnei mema i te wā e whai whakaarotia ana ngā rohe pōti whānui.

Ngā hara pōti, te uruhi me te whakatau i ngā nawe

94. Me whakahou rawa ngā hara pōti otirā me whakatōpū. Ko ngā hara katoa i te Ture Pōti he taihara, ā, kua whakawhānuitia, kua whakahoutia hoki i te wā, ko ētahi i tōia mai i ngā ture pōti o mua. Ko te hua o tērā, kua pirau ētahi o ngā hara me ngā hāmene, otirā he hārakiraki te whakahaere i ētahi o ngā tūmomo whanonga.
95. Ko te hara o te "manaaki" i ngā kaipōti ki te kai, te inu me te whakangahau i mua i ngā pōti, me tango, ā, me whai mana ngā kaiwhakawā ki te whakahoki i te mana pōti o te tangata kei runga i te Rārangi Whakakonuka. E tūtohu ana mātou i tētahi hara hou o te taupā, te whakahāwea, te raweke rānei i ngā mahi a te āpiha pōti i te wā o te pōtitanga. Ka tiaki tēnei hara i ngā āpiha pōti me te whakapakari i te Ture Pōti. Me whiriwhiri kōrero tonu mehemea me hanga i tētahi ture pērā mō te whakatīwheta i ngā kaitono.
96. I tēnei wā, kāore e taea te hāmene i ngā rōpū ake mō ngā takahitanga i te ture pōti, otirā ko ngā hēkeretari anake e noho taunaha ana mō ngā hara pēnei i ngā ture pūtea, pānuitanga rānei. Ki ō mātou whakaaro me āta tiro tiro anō te pātai mehemea me noho taunaha ngā rōpū, ina koa mō ngā takahitanga nahanaha o ngā ture takoha, whakapaunga hoki, hei wāhanga o te whakahoutanga o ngā hara.
97. E tūtohu ana mātou kia nui ake te mana tiro tiro o Te Kaitiaki Take Kōwhiri, pēnei i te tono taunaki me te whakahaere tātari, me te āhei hoki ki te tuku hāngai i ngā

hara pūtea nui ki Te Tari Hara Tāware. Ko te pae mō te tuku me hāngai anō ki te mana whakawā o Te Tari Hari Tāware.

98. **I tēnei wā kāore he mana o Te Kaitiaki Take Kōwhiri ki te whiu i ngā hara (ka taka tēnei mahi ki ngā Pirihimana me Te Tari Hara Tāware). Hei wāhanga o te whakahou i ngā hara katoa, me whai whakaaro te tuku āheinga ki Te Kaitiaki ki te whiu i ētahi hāmene iti mō ngā takahitanga o ētahi ture pōti.**
99. **Kei roto i te Ture Pōti ētahi tikanga ki te whakatau i ngā nawe mō ngā hua o ngā pōtitanga, arā, te tono kia kautetia anō ngā pōti me ngā petihana pōti. I roto i tā mātou pūrongo taupoto, i tūtohu mātou kia whai mana ngā kaiwhakawā ki te whakatau mēnā ka haere tonu tētahi kautetanga anō. Hei urupare ki ngā whakahoki kōrero arā, ka tōroa tēnei i ngā whakanekeneke, kua kore mātou e tūtohu i tēnei āhuatanga. Nā reira, me mau tonu te utu monikuhu o te whakahaere i tētahi kautetanga anō.**

Te haumarū me te manawaroatanga

Te whakahaere i ngā tūraru o ngā kōrero horihori

100. **Ko te horapatanga o ngā kōrero horihori (mōhiohio rūkahu i āta tuaritua hei whakatuapeka i te tangata), ina koa ngā kōrero tuihono, ka whakahāwea i te tapatahi o te pūnaha pōti me te whakapeka i ngā tohenga wātea, tuwhera hoki. Ahakoa he mana tō tēnei ki te pūnaha pōti, he whānui ake te take nei i te pūnaha pōti. E māharahara ana mātou i te tūraru o ngā kōrero horihori ki te haumarū me te manawaroatanga o te pūnaha pōti me te whakaurunga kaipōti. He mea nui hoki te hāpai i te mana ki te whakaatu herekore me te huihuinga herekore.**
101. **E tūtohu ana mātou kia whakatōroatia te angawā mō te hara o te āta whakaputa i ngā kōrero horihori hei whakawai i ngā kaipōti, kia kapi te wā pōti katoa.**
102. **Huri noa i te ao, e whanake haere ana tēnei āhuatanga te kimi huarahi ki te whakawaeture i ngā kōrero horihori. I Aotearoa, e whai whakaarotia ana ngā huarahi ki te whakatau i tēnei take e ngā kamupene pāhopori me te kāwanatanga. Ko te hua o ngā mahi nei ka whai pānga ki te pūnaha pōti. Heoi i tēnei wā, ko te mātauranga me te whakawhiti kōrero ki te hapori ngā utauta pai rawa.**

Ngā mahi rāwekeweke o tāwāhi

103. **He tūraru ki tō tātou pūnaha pōti ngā mahi a ētahi atu whenua ki te whakapakepake, te whakararu me te tūraki i tō tātou aronga ā-motu. Kāore Te Pā Whakamarumarū i tautohu i ngā raweketanga ā-nahanaha, ā-kāwanatanga hoki i te pōtitanga 2020, engari i whakaū anō rātou tērā ētahi whenua e whakahaere ana i ngā mahi raweke i ngā aronga o Aotearoa. Heoi ka noho tonu te raweke ā-pōti i tētahi wāhanga matua o āna mahi, nā te nui o ngā mahi rāwekeweke i ngā pōtitanga puta noa i te ao. Kua whakaūngia e Te Pā Whakamarumarū tērā ētahi whenua ruarua e whai nei i ngā mahi rāwekeweke i tō tātou aronga ā-motu, tae atu ki te anga atu ki te rāngai tōrangapū.**

- 104. He take haumarū anō kei roto i ngā ture o te wā, ā, ka mahi ngātahi Te Kaitiaki Take Kōwhiri me ngā tari haumarū ki te tautohu i ngā tūpono raweketanga o tāwāhi. E tūtohu ana mātou kia whakatauhia ngā whakaraeraetanga o te wā kei roto i tō tātou pūnaha mā te aukati i ngā kaiwhakatairanga kiritoru kua rēhitatia i te whakamahi i ngā pūtea o tāwāhi hei utu i ngā pānuitanga pōti i te toru marama i mua o tētahi pōtitanga. Kei te tūtohu hoki mātou kia whakahouhia te whakamāramatanga o tētahi tangata o tāwāhi hei whakakapi i ngā tūpono take karo.**

